

De Reformatie, het Oude Testament en de Joden

Wulfert de Greef

Eburon
Delft 2017

De foto op de omslag betreft een illustratie uit de Codex Leningradensis (1008 na Chr.), het oudste manuscript van de volledige Hebreeuwse Bijbel. In het hart van de Davidster staat (vertaald): ‘Ik, Samuel ben Jakob, heb dit manuscript geschreven, gepunctueerd en voorzien van *masora*.’
Foto: [Archive.org/stream/Leningrad_Codex](https://archive.org/stream/Leningrad_Codex)

ISBN 978-94-6301-152-5

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
tel.: 015-2131484 / fax: 015-2146888
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2017 W. de Greef. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

INHOUD

Inleiding	7
1 De Reformatie en de Bijbel	9
1.1 De Hebreeuwse tekst van het Oude Testament	10
1.2 Hebreeuws leren	14
1.3 Joodse geschriften	22
1.4 De Reformatie in Wittenberg	27
1.4.1 Vernieuwing van het onderwijs	28
1.4.2 Luther: bijbeluitleg, bijbelvertaling en preken	29
1.5 De Reformatie in Zürich	32
1.5.1 Een nieuwe bijbelvertaling	35
1.5.2 <i>Lectio continua</i> in Zürich	36
1.6 De Reformatie in Straatsburg	36
1.6.1 Hervorming van het onderwijs	38
1.6.2 Bijbeluitleg van Capito, Bucer en Vermigli	40
1.7 De Reformatie in Bazel	42
1.8 De Reformatie in Genève	44
1.8.1 Calvijn en de Bijbel	45
1.8.2 De Academie	50
2 De betekenis van het Oude Testament volgens de reformatoren	53
2.1 Het Oude Testament en Jezus Christus	55
2.2 Martin Luther (1483-1546) en Philipp Melanchthon (1497-1560)	56
2.3 Huldrych Zwingli (1484-1531)	62
2.4 Heinrich Bullinger (1504-1575)	65
2.5 Martin Bucer (1491-1551)	67
2.6 Wolfgang Fabricius Capito (1478-1541)	69
2.7 Jean Calvin (1509-1564)	70
2.7.1 De relatie van het Oude en het Nieuwe Testament	72
2.7.2 Het Oude Testament en Jezus Christus	74
2.7.3 De betekenis van het Oude Testament	77
3 De Reformatie en de Joden	79
3.1 De positie van de Joden in Europa in de eerste helft van de zestiende eeuw	79
3.2 Luther en de Joden	86
3.2.1 Invloed van Luthers anti-Joodse geschriften	100
3.3 Urbanus Rhegius (1489-1541)	103

3.4	Huldrych Zwingli	105
3.5	Heinrich Bullinger	108
3.6	Martin Bucer	111
3.7	Wolfgang Fabricius Capito	113
3.7.1	Capito en Bucer en hun uitleg van de profeten	116
3.8	Jean Calvin	119
3.8.1	Calvijn over Joden en christenen	125
3.8.2	De toekomst van de Joden	128
3.9	Het werk van christen-hebraïci	131
3.10	Evaluatie betreffende de relatie van christenen en Joden	138
4	De relatie van christenen en Joden na 500 jaar opnieuw bezien	143
4.1	Scheiding van Joden en christenen	143
4.2	Kerk en Israël	145
4.3	Met Israël verbonden	150
4.4	Hoe om te gaan met Joden?	154
4.5	Israël als volk, land en staat	156
4.6	De Kerk, Israël en de Palestijnen	159
4.7	Hoe nu verder?	163
4.7.1	De blijvende betekenis van Israël	164
4.7.2	De relatie van de Joden en hun land	166
4.7.3	De komst van het koninkrijk van God	171
4.7.3.1	Het Oude Testament en de komst van Gods koninkrijk	171
4.7.3.2	Jezus Christus en de komst van Gods koninkrijk	173
	Afkortingen	179
	Literatuur	181
	Register van bijbelteksten	191
	Register van namen	196

Inleiding

Het begin van de Reformatie wordt in verband gebracht met 31 oktober 1517. Op die datum publiceerde de monnik Martin Luther in de Duitse plaats Wittenberg zijn 95 stellingen. Hij wilde daarmee een discussie op gang brengen over de betekenis van de aflaat. Wat Luther deed had grote gevolgen. Daarom is 31 oktober de datum geworden voor het herdenken van de Reformatie.

We leven nu in 2017. Dit jaar is dus wat de Reformatie betreft een jubileumjaar. Luther krijgt veel aandacht. Dat is vanwege zijn grote betekenis begrijpelijk en belangrijk. Maar als we aandacht willen schenken aan de betekenis van de Reformatie moeten we ons niet alleen op Luther richten. Wat hij op gang bracht was veel meer dan een discussie over de aflaat. Alles kwam bij wijze van spreken in beweging. De betekenis van de Bijbel, de inhoud van het christelijk geloof, de wijze waarop we kerk zijn, enzovoort.

In dit boek wil ik me in het bijzonder richten op wat de Reformatie betekend heeft voor de relatie van christenen en Joden. In de tijd van de Reformatie werd namelijk veel meer aandacht geschonken aan het Oude Testament dan voor die tijd. Het had te maken met het Humanisme dat opkwam voor een terugkeer naar de bronnen (*ad fontes*). Er werden Hebreeuwse Bijbels uitgegeven. Predikanten en studenten leerden Hebreeuws. Voor de uitleg van het Oude Testament richtten men zich op de Hebreeuwse tekst. Het besef dat het Oude Testament de Joodse Bijbel is werd erdoor versterkt. Wat betekende dit voor de uitleg van het Oude Testament? En wat had dat voor uitwerking op de relatie van christenen en Joden?¹

Wat de Reformatie betreft beperk ik me tot die reformatoren die in de zestiende eeuw leiding hebben gegeven aan de Reformatie in een aantal belangrijke steden. Hoe kreeg de terugkeer naar de bronnen gestalte in hun werk? De meesten van hen waren als predikant aan een kerk verbonden. Verscheidenen van hen

¹ G. Hobbs merkt op: 'One might have hoped for a significant turning-point in the Christian relationship with the Jews of Europe....' (zie 'Zwingli and the Study of the Old Testament' in: *Huldrych Zwingli, 1484-1531: a legacy of radical reform*, E.J. Furcha, ed., Montreal 1985, 161). Zie ook de opmerking van Jonathan I. Israel in *De Joden in Europa 1550-1570*, Franeker 2003, 16-17 waar hij het heeft over de paradox: de nieuwe en meer extreme afwijzing van joden en judaïsme en een grotere christelijke betrokkenheid bij het Hebreeuws en de Hebreeuwse literatuur meer dan ooit tevoren. Verder: Martin H. Jung, *Christen und Juden. Die Geschichte ihrer Beziehungen*, Darmstadt 2008, 141-142 ('Folgen der Reformation für die Juden').

spanden zich in voor verbetering van het onderwijs. Ze waren vaak ook als docent verbonden aan de opleiding van predikanten. Wat voor visie hadden ze op het Oude Testament dat immers veel meer aandacht kregen dan in de tijd voor de Reformatie? En wat voor invloed had de aandacht voor de Hebreeuwse Bijbel op hun omgang met de Joden?

Het gaat me in deze publicatie niet alleen om wat de Reformatie in de zestiende eeuw betekend heeft voor de relatie van christenen en Joden. Het gaat me ook om het heden. We hebben met de Joden het Oude Testament gemeenschappelijk.² Heeft de Reformatie met haar aandacht voor het Oude en het Nieuwe Testament ertoe geleid dat we als christenen en Joden elkaar beter verstaan? Of heeft de Reformatie veel te weinig oog gehad voor wat we gemeenschappelijk hebben zodat de kloof bleef bestaan of soms zelfs groter werd? En als dat zo is, wat zijn dan de oorzaken en wat kunnen we ervan leren met het oog op de hedendaagse relatie van christenen en Joden?

In de tweede wereldoorlog kregen de Joden te maken met pogingen hen volledig uit te roeien. Bijna zes miljoen Joden zijn vermoord. Alle verschrikkingen die hen aangedaan zijn, hebben tot gevolg gehad dat we meer oog kregen voor de nauwe verbondenheid van de kerk met Israël. We hebben het nauwelijks meer over zending onder de Joden. Het is gebruikelijk geworden om het te hebben over het gesprek met Israël. In het laatste hoofdstuk wil ik, vergeleken bij de vorige hoofdstukken waarin ik me op de Reformatie richtte, de relatie van christenen en Joden opnieuw bezien. Sinds het midden van de vorige eeuw wordt die relatie in ons land aangeduid met de benaming Kerk en Israël. De terugkeer van veel Joden naar Palestina, de stichting van de staat Israël, de spanningsvolle relatie van Joden en Palestijnen hebben invloed gehad op de bezinning van de relatie van Kerk en Israël. De visie op de betekenis van Israël als volk, land en staat lopen behoorlijk uiteen. Dat treedt pijnlijk aan het licht als er politieke consequenties aan verbonden worden. De vraag is hoe we in alles de eenheid van het Oude en het Nieuwe Testament bewaren in onze bezinning op de relatie van christenen en Joden. Het bijbelse visioen loopt immers uit op een loflied op God waarin alles wat nu Joden en christenen nog van elkaar scheidt opgeheven is.

² Dat is, volgens S. Gerssen, minstens oppervlakkig gezegd. 'De weg loopt van het Oude Testament via het Nieuwe naar de gemeente en terug. En het Oude Testament in deze geschiedenis is het boek der kerk.' (S. Gerssen, *Grensverkeer tussen Kerk en Israël*, 's-Gravenhage 1986, 198-199).

1 De Reformatie en de Bijbel

Als we een jaartal noemen in verband met de Reformatie is dat 1517. En we noemen stellig ook de 31^e oktober omdat Martin Luther (1483-1546) op die datum zijn 95 stellingen bekend maakte. Maar de Reformatie is natuurlijk niet beperkt tot die datum. De Reformatie is een periode in de geschiedenis van West-Europa waarin bijzondere dingen gebeurden. Luther speelde daarin een belangrijke rol, maar ook anderen zijn van betekenis geweest. De Reformatie plaatsen we in de eerste helft van de zestiende eeuw. Ik zou die periode in sommige opzichten een gouden tijd willen noemen. Er gebeurden namelijk heel veel belangrijke dingen die grote gevolgen hebben gehad tot op de dag van vandaag.

Het eerste wat ik in verband met de Reformatie noemen wil is de uitvinding van de boekdrukkunst. Weliswaar dateert de uitvinding om via de drukpers boeken te vermenigvuldigen al vanaf het midden van de vijftiende eeuw, maar de gevolgen ervan zijn heel duidelijk te merken in de tijd van de Reformatie. De 95 stellingen van Luther zouden buiten de boekdrukkunst om niet zo snel wijd en zijd bekend zijn geworden. En wat te denken van alles wat Luther geschreven heeft?³ De boekdrukkers die alles wat van zijn hand kwam mochten drukken, beleefden gouden tijden. Niet alleen de geschriften van Luther, ook die van andere reformatoren konden snel gedrukt en verspreid worden.

Wat ik vervolgens in verband met de Reformatie noemen wil is de invloed van het Humanisme dat als leus had terug te keren naar de bronnen van de klassieke oudheid. Dat had gevolgen voor de bestudering van het Oude en het Nieuwe Testament. De *Vulgata*, de Latijnse bijbelvertaling, verloor haar vooraanstaande positie. De oorspronkelijke tekst, de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament en de Griekse tekst van het Nieuwe Testament, diende de basis te zijn voor de uitleg van de Bijbel. Daarnaast werden andere vertalingen geraadpleegd, zoals de *Septuaginta*, de Griekse vertaling van het Oude Testament die door Joden in de derde eeuw voor Christus gemaakt is, en de *Vulgata*. Met die aandacht voor de oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse tekst van de Bijbel hadden de leidinggevende figuren in de rooms-katholieke kerk grote moeite. Hieronymus (347/348-420) had de Latijnse bijbelvertaling omstreeks 400 na Chr. gemaakt. Hij gebruikte de Hebreeuwse tekst voor de vertaling van het Oude Testament en de Griekse tekst voor de vertaling van het Nieuwe Testament. De *Vulgata* was dus in de tijd van de Reformatie al eeuwenlang de standaardvertaling in de kerk.

³ Zie Andrew Pettegree, *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*, New York 2015.

Dat wilde de rooms-katholieke kerk zo handhaven. In 1546 werd tijdens het concilie van Trente bepaald dat de *Vulgata* de enige gezaghebbende bijbelvertaling is. Pas in 1943 besloot de kerk dat de *Vulgata* niet meer de bijbelvertaling is waaraan alle andere vertalingen getoetst moesten worden om gezag te krijgen. De oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse tekst werden erkend als maatstaf voor een goede vertaling.

Een belangrijk punt, dat samenhangt met de aandacht voor de oorspronkelijke talen van de Bijbel, is ook het belang dat men hechtte aan de vertaling van de Bijbel in de volkstaal. Van rooms-katholieke kant heeft Lefèvre d'Étaples (Fabier Stapulensis, ca. 1455-1536) niet alleen de Bijbel in het Frans vertaald, maar ook gepleit voor de Bijbel in de volkstaal (zie het vervolg). En hoewel de rooms-katholiek gebleven Erasmus (1466/69-1536) geen bijbelvertaling heeft gemaakt, vond hij het heel belangrijk dat de Bijbel in alle talen vertaald werd.

Wat de Reformatie betreft is van verstrekkende betekenis dat de Bijbel in het middelpunt kwam te staan. De Bijbel spreekt voor zich. Wat de uitleg van de Bijbel betreft zijn we aangewezen op wat de Bijbel zelf zegt en niet op wat de kerk voor uitleg aan de Bijbel geeft. Dat standpunt van de Reformatie vergt grote concentratie op de Bijbel zelf. Daarom heeft men er in de kring van de Reformatie alles aan gedaan om het verstaan van de Bijbel te bevorderen. Wat dat betreft noem ik de aandacht voor de Hebreeuwse en Griekse bijbeltekst, de aanstelling van docenten die Hebreeuws en Grieks geven, de vertaling van de Bijbel in de volkstaal, de uitleg van de Bijbel in *lectio continua* in de vele kerkdiensten en het publiceren van commentaren op de Bijbel. In het vervolg ga ik nader in op een aantal belangrijke zaken die van betekenis zijn voor de Reformatie.

1.1 De Hebreeuwse tekst van het Oude Testament

Het accent dat men tijdens de Reformatie legde op de uitleg van de Hebreeuwse en de Griekse tekst van de Bijbel, hield natuurlijk in dat men ook over een Hebreeuws Oude Testament en een Grieks Nieuwe Testament moest kunnen beschikken. Dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst werden er vanaf 1477 Hebreeuwse boeken door Joden gedrukt in Italië, Spanje en Portugal. In Spanje gebeurde dat tot 1492 en in Portugal tot 1497 omdat in de genoemde jaren de Joden uit die landen verdreven werden. Velen vluchtten naar Italië. Men op te vangen vergde economisch veel van de in Italië wonende Joden zodat daar tot 1510 geen Hebreeuwse boeken meer gedrukt konden worden.

Joden afkomstig uit Duitsland zorgden in Bologna voor de druk van het eerste Hebreeuwse boek, de Psalmen. De Italiaanse familie Soncino, genoemd naar de Italiaanse stad Soncino, heeft veel gedaan voor het drukken van Hebreeuwse boeken. Dat gebeurde in Soncino en in verscheidene andere plaatsen. De eerste complete Hebreeuwse Bijbel werd in 1488 in Soncino gedrukt, nadat

al eerder in andere plaatsen bijbelgedeelten, soms met commentaar van Joodse exegeten, verschenen waren. Een tweede editie van de Hebreeuwse Bijbel verscheen in 1491 in Napels. Deze editie bevatte ook leestekens en een lijst die vermeldde welke gedeelten uit de Profeten (de *haftarot*) op sabbat en de feestdagen gelezen werden na de lezingen uit de Tora. Deze Bijbel werd onder andere in Zürich gebruikt tijdens de bestudering van het Oude Testament in de *Prophezei* en voor de uitgave van de *Commentaria Bibliorum*. Een Hebreeuwse Bijbel die bestemd was voor liturgisch gebruik werd in 1492 in Brescia gedrukt. De inhoud betrof achtereenvolgens de eerste vijf bijbelboeken (Tora), de boeken Hooglied, Ruth, Klaagliederen, Prediker en Esther (*megillot*) en gedeelten uit de Profeten die gelezen werden na de lezingen uit de Tora (*haftarot*). In 1494 werd in Brescia weer een volledige Hebreeuwse Bijbel gedrukt. Die uitgave gebruikte Luther bij zijn vertaling van het Oude Testament. Johannes Reuchlin (1455-1522) vermeldt in een brief die hij op 7 maart 1506 aan zijn broer Dionysius schreef dat overal in Italië Hebreeuwse Bijbels gedrukt werden en dat het niet moeilijk was er één voor weinig geld te kopen.⁴ Dat is opvallend, want voor 1500 viel het niet mee aan een gedrukte Hebreeuwse Bijbel te komen.⁵

In Venetië heeft Daniël van Bomberghen zich als christen beijverd Hebreeuwse klassieken uit te geven. Hij was daartoe gekomen op verzoek van Felix Pratensis (Felice da Prato), een Jood die in 1513 christen geworden was en hem Hebreeuws leerde. Ze hadden in 1515 van de Raad van Venetië toestemming gekregen boeken uit te geven. Joden die in 1516 gedwongen werden in een Joodse kolonie aan de rand van de stad te wonen, hielpen met het zetten en corrigeren van de teksten. In 1516 kwam de eerste Tora met *megillot* en *haftarot* onder redactie van Pratensis van de pers.

Pratensis verzorgde een belangrijke uitgave die in 1517 in Venetië verscheen, namelijk de zogenaamde rabbijnenbijbel (*Biblia Rabbinica*) die behalve de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament een Aramese vertaling bevatte.⁶ Ook werden bij elk bijbelboek één of twee commentaren opgenomen van Joodse geleerden, onder wie Rasji (1040-1105) en David Kimchi (1160-1235) een belangrijke plaats innamen. Pratensis droeg de rabbijnenbijbel op aan paus Leo X. Jakob ben Chayim, een Jood, nam in 1519 de plaats van Pratensis in en zorgde voor

⁴ Stephen, G. Burnett, 'Jüdische Vermittler des Hebräischen und ihre christlichen Schüler im Spätmittelalter' in: *Wechselseitige Wahrnehmung der Religionen im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. I. Konzeptionelle Grundfragen und Fallstudien (Heiden, Barbaren, Juden)*. Herausgegeben von Ludger Grenzmann, Thomas Haye, Nikolaus Henkel und Thomas Kaufmann, Berlin / New York 2009, 183.

⁵ L. Geiger, *Das Studium der Hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts*, Breslau 1870, 17.

⁶ Zie voor uitvoerige informatie over de inhoud van de verschillende edities van de rabbijnenbijbel: Hans van Nes, 'Vroege edities van de Hebreeuwse Bijbel' in: *Met Andere Woorden*, 35 nr. 3 en 4 (2016), 36-48.

een verbeterde editie van de rabbijnenbijbel die in 1525 van de pers kwam. Deze bijbel werd voor Joden gedrukt, maar christenen hebben die bijbel ook gebruikt. Melanchthon kocht bijvoorbeeld in 1517 op de Leipziger Messe een exemplaar van de *Biblia Rabbinica*.⁷

De uitgave van Hebreeuwse Bijbels en andere Hebreeuwse boeken in Soncino en Venetië was vooral een Joodse aangelegenheid. Onder christenen ontstond aan het einde van de vijftiende eeuw het idee te zorgen voor de uitgave van een Bijbel die het Oude Testament in het Hebreeuws, het Nieuwe Testament in het Grieks en de Latijnse bijbelvertaling (*Vulgata*) zou bevatten. Zo iets was in het verleden ook gebeurd. Origenes (185-254) had in de derde eeuw na Christus de *Hexapla* samengesteld. Die uitgave bevatte in zes kolommen naast elkaar onder andere de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament (in Hebreeuwse en in Griekse letters) en de door hem verbeterde tekst van de *Septuaginta*. Het is Francisco Ximenes (1436-1517) geweest die gezorgd heeft voor de uitgave van de *Complutensische Polyglot*. Ximenes had zich als kardinaal van Toledo ingespannen om de bestudering van de Bijbel in de oorspronkelijke talen Hebreeuws en Grieks mogelijk te maken. Hij had zelf, als autodidact, Hebreeuws en Grieks geleerd en had een grote verzameling oude Hebreeuwse en Griekse handschriften van bijbelgedeelten. Hij stichtte de universiteit van Alcalá (Latijn: *Complutum*) die in 1508 geopend werd. Hij zorgde ervoor dat aan de universiteit de drie talen Hebreeuws, Grieks en Latijn geleerd konden worden. Om de uitgave van een polyglot mogelijk te maken trok hij bekende filologen aan. Zo is de *Complutensische Polyglot* in de jaren 1514-1517 tot stand gekomen. Het werk bestaat uit zes delen waarvan vier delen de tekst van het Oude Testament bevatten in verschillende talen. De Latijnse tekst staat in het midden. Links ervan staat de Griekse tekst van de *Septuaginta* waarbij na elke regel een Latijnse vertaling staat. Rechts van het midden staat de Hebreeuwse tekst, terwijl in de kantlijn naar de stam van de Hebreeuwse werkwoorden verwezen wordt. Het vijfde deel van de polyglot bevat de tekst van het Nieuwe Testament, zowel de Griekse tekst als de Latijnse tekst van de *Vulgata*. Het zesde deel bevat onder andere een Hebreeuws woordenboek en een Hebreeuwse grammatica. Verscheidene Joden die overgaan waren tot het rooms-katholicisme hadden aan de uitgave van de polyglot meegewerkt. De Latijnse bijbelvertaling staat centraal in deze polyglot, maar dat de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament in deze polyglot is opgenomen, geeft duidelijk aan dat de betekenis van de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst van het Oude Testament beseft werd.

De *Complutensische Polyglot* was in 1517 klaar, maar kwam pas in 1522 in een oplage van 600 exemplaren van de pers. Dat late verschijnen had te maken met

⁷ Burnett, 'Jüdische Vermittler', 183.

de vier jaar durende exclusieve rechten die Erasmus in 1516 van keizer Maximiliaan en paus Leo X gekregen had voor de publicatie van zijn Griekse Nieuwe Testament (*Novum Testamentum*) waarvan de eerste uitgave in 1517 in Bazel van de pers kwam. Voor de uitgave van zijn *Novum Testamentum* kon Erasmus beschikken over een aantal Griekse handschriften. Hij gebruikte die ook voor het maken van een nieuwe Latijnse vertaling die hij aan zijn Grieks Nieuwe Testament toevoegde. In die Latijnse vertaling liet Erasmus zien in welke opzichten de *Vulgata* als Latijnse bijbelvertaling te kort schoot.

Omdat onder invloed van het Humanisme de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament op de eerste plaats kwam te staan, verschenen er ook uitgaven van het Oude Testament in het Hebreeuws. Het begon met allerlei kleine uitgaven die slechts gedeelten van het Oude Testament betroffen. Maar na verloop van tijd verschenen er uitgaven met de volledige Hebreeuwse tekst van het Oude Testament en een nieuwe Latijnse vertaling die gebaseerd was op die Hebreeuwse tekst.

Een belangrijke uitgave was de *Hebraica Biblia* die in 1534-1535 in Bazel gepubliceerd werd.⁸ Deze Bijbel bestond uit twee delen. Sebastian Münster (1488-1552) had voor deze uitgave gezorgd nadat hij voor studenten al eerder verscheidene bijbelboeken, soms met de commentaar van een Joodse exegeet, in afzonderlijke edities gepubliceerd had.⁹ De *Hebraica Biblia* bevatte de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament zoals die verschenen was in de eerste uitgave van de rabbijnenbijbel met varianten uit de Hebreeuwse Bijbel die in 1492-1494 in Brescia gedrukt werd. Behalve de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament bevatte de *Hebraica Biblia* ook een door Münster zelf verzorgde Latijnse vertaling omdat hij, evenals Erasmus, van mening was dat de *Vulgata* veel fouten bevatte.¹⁰ Hij gaf bij zijn eigen vertaling ook aantekeningen die afkomstig waren uit Joodse commentaren (vooral die van David Kimchi en Ibn Ezra), uit Targoems en uit

⁸ Zie Karl Heinz Burmeister, *Sebastian Münster. Versuch eines biographischen Gesamtbildes*, Basel und Stuttgart 1963, 89-97.

⁹ Spreuken in het Hebreeuws en het Latijn (1524); Jona in vier talen, Hebreeuws, Aramees, Grieks en Latijn (1524); Spreuken evenals het Hooglied in het Hebreeuws en het Latijn (1525); De tien geboden met de commentaar van Ibn Ezra (1527); Joël en Maleachi, evenals Amos met de commentaar van David Kimchi (1531); Jesaja (1-35) in het Hebreeuws, Grieks, tekst van de *Vulgata* en de Latijnse vertaling van Münster met de commentaar van David Kimchi (vermoedelijk in 1542). Zie Burmeister, *Sebastian Münster*, xiv-xvi, voor 'Gedruckte Werke' van Münster en p. 86-88.

¹⁰ In 1539 werd in Zürich een *Biblia Sacra* uitgegeven die, wat het Oude Testament betreft, de Latijnse vertaling van Münster bevatte. Het Nieuwe Testament betrof de Griekse vertaling van Erasmus. Bullinger zorgde voor een woord vooraf waarin hij wees op de bijzondere betekenis van de heilige Schrift. In volgende, nieuwe edities werd de vertaling van Münster vervangen door die van Leo Jud.

exegetische werken van tijdgenoten onder wie Luther en Oecolampadius.¹¹ In 1546 verscheen een uitvoeriger editie van de *Hebraica Biblia*. Het boek was een belangrijke bron voor de bestudering van de bijbeltekst. Studenten en predikanten maakten er gebruik van. Maar er bestond ook kritiek op die uitgave.¹²

1.2 Hebreeuws leren

Dankzij het Humanisme ontstond omstreeks 1500 onder christenen het besef dat kennis van het Hebreeuws en het Grieks belangrijk is voor de bestudering van de Bijbel. In de dertiende eeuw was er ook wel een periode geweest waarin kennis van het Hebreeuws belangrijk gevonden werd, maar dat had te maken met de dominicanen die kennis van die taal belangrijk vonden met het oog op de zending onder de Joden. De dominicanen wilden voor het leren van de Hebreeuwse taal niet langer afhankelijk zijn van Joden of christen geworden Joden. Daarom richtten zij taalscholen op waar men Hebreeuws kon leren. Op aandringen van de dominicanen besloot het concilie van Vienne in 1312 dat er leerstoelen, onder andere voor Grieks en Hebreeuws, moesten komen aan de universiteiten van Parijs, Bologna, Oxford, Salamanca en Rome (het Vaticaan). Daar kwam echter niets van terecht. In 1434 drong het concilie van Bazel erop aan dat het besluit dat in Vienne genomen was, uitgevoerd zou worden en het nam ook enkele maatregelen om de studie van het Hebreeuws te bevorderen. Maar dat heeft weinig effect gehad.

Christenen die beseften dat kennis van de Hebreeuwse taal belangrijk was voor het verstaan van het Oude Testament hadden het omstreeks 1500 niet gemakkelijk als ze die taal wilden leren.¹³ Er werden al wel Hebreeuwse Bijbels in Italië gedrukt, maar voor het leren van de taal was men aangewezen op een Jood of een christen geworden Jood. Dat hield in dat men de van oudsher bestaande antipathie tegen Joden moest overwinnen. De vraag was ook of een Jood wel

¹¹ Zie E.I.J. Rosenthal, 'Sebastian Münster's Knowledge and Use of Jewish Exegesis', in: *Essays presented to dr. J.H. Hertz*, ed. I. Epstein, E. Levine and C. Roth, London 1943 en in: *Studia Semitica*, vol. 1: *Jewish Themes* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 127-145; Stephen G. Burnett, 'Sebastian Münster and Jewish Interpretation of Genesis in his *Hebraica Biblia* (1534-35): Selection and Mediation of Jewish Insight for Christian Purposes' in: *Auslegung und Hermeneutik in der Reformationszeit*, Christine Christ-von Wedel en Sven Grosse, eds., Berlin 2017, 393-403; Burmeister, *Sebastian Münster*, 91-92.

¹² Zie voor reacties op de *Hebraica Biblia* Burmeister, *Sebastian Münster*, 92-97. Ik besteed verderop, op p. 133 en 134, nog aandacht aan Luthers kritiek.

¹³ Zie bv. Burnett, 'Jüdische Vermittler', 173-188; Karl Heinz Burmeister, 'Johannis Campensis und Sebastian Münster Ihre Stellung in der Geschichte der hebräischen Sprachstudien' in: *Ephemerides Theologicae Lovaniensis* 46 (1970), 441-460 en Eric Zimmer, 'Jewish and Christian Hebraist. Collaboration in Sixteenth Century Germany' in: *Jewish Quarterly Review* 71/1 (1980), 69-88.

bereid was een christen in het Hebreeuws te onderrichten omdat algemeen gedacht werd dat de Talmoed dat verbood.¹⁴ Als een christen iemand vond die hem Hebreeuws wilde leren was het vaak weer een probleem dat die persoon geen Latijn sprak. Wie een Joodse arts bereid vond om hem les te geven trof het. De arts had gestudeerd, sprak Latijn en vanwege zijn beroep was het gemakkelijker met hem contact krijgen dan met andere Joden. Wie Hebreeuws wilde leren ging vaak naar Italië omdat daar het contact van Joden met christenen minder opviel. Dat was met name het geval aan het hof van iemand van adel, bij een kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder of in een boekhandel annex drukkerij. Het gebeurde ook wel dat iemand in een klooster Hebreeuws leerde van een christen geworden Jood. Wie niemand kon vinden om Hebreeuws te leren kon proberen zich de taal eigen te maken door zelfstudie. Maar dat was ook niet eenvoudig. Hoe kwam je aan goede boeken?¹⁵

Hoe moeilijk het was om omstreeks 1500 in het Duitse Rijk Hebreeuws te leren worden we ons des te meer bewust als we lezen wat Pellicanus (1487-1556) ervoor over moest hebben om die taal te leren.¹⁶ Na een kort verblijf in het franciscaner klooster in Rufach vertrok hij in 1496 naar Tübingen om daar verder te studeren. Toen hij in 1499 van Paul Pfedersheimer een Hebreeuws handschrift van de late profeten kreeg, begon hij Hebreeuws te leren. Hij deed dat met behulp van de Latijnse equivalenten die de dominicaan Petrus Schwarz (Latijn: Petrus Nigri) in 1477 in zijn *Stella Messiae* bij gedeelten uit Jesaja onder de Hebreeuwse woorden had laten drukken. Pellicanus kwam in 1500 in contact met Reuchlin die hem op zijn verzoek verder hielp. Via Reuchlin kwam Pellicanus in het bezit van een Duitse vertaling van de Hebreeuwse grammatica van Mozes Kimchi. Die grammatica die in 1489 in Soncino van de pers kwam was de eerste gedrukte Hebreeuwse grammatica. Hoewel velen die grammatica gebruikt hebben viel er nogal wat op aan te merken. Reuchlin gebruikte die grammatica om zelf een Hebreeuwse grammatica samen te stellen. In 1500 was Pellicanus via een boekhandelaar in Tübingen in het bezit van een Hebreeuwse Bijbel gekomen die in 1491-1493 in Napels gedrukt was.¹⁷ Omdat hij van Reuchlin vernomen had dat die bezig was een grammatica samen te stellen wilde hij zijn eigen grammatica niet uitgeven. Maar dat gebeurde toch buiten hem om, omdat Johannes Grüninger in 1504 in Straatsburg een herdruk uitgaf van *Margarita Phylosophica* van Gregor Reisch en hij daarin de grammatica van Pellicanus opnam. De grammatica van

¹⁴ Geiger, *Das Studium der Hebräischen Sprache*, 15-16.

¹⁵ Literatuur o.a. Stephen G. Burnett, 'Christian Hebrew Printing in the Sixteenth Century: Printers, Humanism and Impact of the Reformation' in: *Helmantica: Revista de Filología Clásica y Hebrea* v.51/nr. 154, Salamanca 2000, 13-42.

¹⁶ Burnett, 'Jüdische Vermittler', 173.

¹⁷ Zie S.L. Greenslade, ed., *The Cambridge History of the Bible. The West from the Reformation to the present Day*, vol. 3, Cambridge 1978, 49.

Pellicanus, *De modo legendi et intelligendi Hebraeum*, is het eerste leerboek over de Hebreeuwse taal dat door een christen is samengesteld. Om zijn kennis van het Hebreeuws te verbeteren heeft hij in 1512 Hebreeuwse les genomen bij Matthäus Adrianus, een christen geworden Joodse arts, afkomstig uit Spanje.¹⁸

Pellicanus is niet alleen via zijn grammatica van betekenis geweest voor hen die Hebreeuws wilden leren. Hij werd in 1523 professor in Bazel. In 1526 werd hij leraar Hebreeuws in Zürich waar hij na de dood van Zwingli in 1531 aangesteld werd om uitleg van het Oude Testament te geven. Hij is de belangrijkste auteur van de *Commentaria Bibliorum*, de enige volledige commentaar op de Bijbel uit de tijd van de Reformatie die in de jaren 1532-1539 in Zürich gedrukt werd. Pellicanus gebruikte voor zijn commentaar verscheidene bronnen, namelijk commentaren van rabbijnen, van kerkvaders en van tijdgenoten. Tijdens de bijeenkomsten van de *Prophetei* viel het accent op de exegeze van de bijbeltekst. Pellicanus liet in zijn commentaar het accent op de homiletiek vallen omdat hij via de commentaar predikanten wilde helpen bij de voorbereiding van hun preken. Het werk omvatte zeven delen met een index als achtste deel.¹⁹ De kerkorde van Straatsburg bepaalde in 1534 dat de predikanten in de dorpen onder andere de commentaren op het Oude Testament van Pellicanus dienden te bezitten.²⁰

Voor de verbreiding van de kennis van het Hebreeuws is ook Reuchlin van grote betekenis geweest.²¹ Hij was in 1492 begonnen Hebreeuws te leren bij rabbi Jacob ben Jehiel Loans, de Joodse lijfarts van keizer Frederik III die toen in Linz verbleef. Het is opvallend en bijzonder dat de keizer aan Reuchlin een omvangrijk met de hand geschreven gedeelte van de Hebreeuwse Bijbel gaf. Reuchlin vergrootte later zijn kennis van het Hebreeuws door les te nemen bij de arts Obadja Sforno, één van de belangrijkste Joodse exegeten uit de zestiende eeuw. Dat Reuchlin bezig was een Hebreeuwse grammatica samen te stellen noemde ik reeds bij het vermelden van zijn contact met Pellicanus. In 1506, dus twee jaar na de uitgave van de grammatica van Pellicanus, werd de Hebreeuwse grammatica van Reuchlin gedrukt met als titel *De rudimentis Hebraicis*. Het boek bevatte behalve de grammatica ook een Hebreeuws woordenboek gebaseerd op David Kimchi's *Mikhlol*. De grammatica werd onder anderen door Zwingli en Luther gebruikt. In 1537 gaf Sebastian Münster in Bazel een verbeterde editie uit van *De rudimentis Hebraicis* van Reuchlin.

¹⁸ Christoph Zürcher, *Konrad Pellikans Wirken in Zürich, 1526-1556*, Zürich 1975, 202.

¹⁹ Zie Zürcher, *Pellikans Wirken in Zürich 1526-1556*, 86. Zürcher geeft een uitvoerige bespreking van de commentaar van Pellicanus (zie p. 85-135).

²⁰ Martin Bucers *Deutsche Schriften*, Band 5, Gütersloh 1978, 40 (vervolgens afgekort als BDS).

²¹ Zie David H. Price, *Johannes Reuchlin and the Campaign to Destroy Jewish Books*, Oxford 2011, 59-74.

Reuchlin heeft niet alleen veel gedaan voor de verbreiding van de kennis van het Hebreeuws door de boeken die hij publiceerde, maar ook door zijn contacten met studenten en anderen.²² Hij nam onder de humanisten een belangrijke plaats in vanwege zijn grote talenkennis. In 1512 trok hij zich terug in zijn landhuis in de buurt van Stuttgart. In die tijd studeerde Melanchthon, een neef van hem, in Tübingen. Melanchthon ging vaak met studenten naar zijn oudoom die graag studenten ontving om hen zijn kostbare bibliotheek te laten zien en hen Hebreeuws te leren. Af en toe bezocht Reuchlin Melanchthon en gaf in diens huis Hebreeuws aan studenten. Eén van de studenten die via Melanchthon met Reuchlin in contact kwam was Oecolampadius (1482-1531). Hij was in 1513 op weg naar Heidelberg om daar zijn theologische studie voort te zetten en bracht onderweg een bezoek aan Reuchlin in Stuttgart. Reuchlin hielp graag anderen om Hebreeuws te leren. Met het oog daarop verscheen van hem in 1512 een Hebreeuwse uitgave van de zeven boetepsalmen met een Latijnse vertaling en grammaticale verduidelijkingen.²³ Dat boek gaf hij aan Oecolampadius toen die hem in 1513 bezocht. In 1518 heeft Reuchlin na zijn reeds uitgegeven grammatica nog een boek gepubliceerd voor hen die Hebreeuws wilden leren.²⁴ Vanaf 1519 heeft hij nog als docent Hebreeuws gewerkt in Ingolstadt en in Tübingen.

Voor de verbreiding van de kennis van het Hebreeuws is ook Wolfgang Capito (1478-1556) van betekenis geweest. Hij had in Ingolstadt, Heidelberg en Freiburg gestudeerd. Vanaf december 1510 was hij in Freiburg zover met zijn studie gekomen dat hij als *biblicus* het Oude en het Nieuwe Testament mocht uitleggen voor de studenten. Wat het Oude Testament betreft gaf hij uitleg van Sefanja, Haggai, Maleachi en Zacharia. Hij kende toen nog geen Hebreeuws. Die taal begon hij te leren nadat hij in 1512 predikant werd in Bruchsal. Hij ging voor Hebreeuwse les regelmatig naar Matthäus Adrianus, een christen geworden Joodse arts, afkomstig uit Spanje, die op dat moment in Bazel en vervolgens enkele jaren in Heidelberg woonde. We zullen de naam van Adrianus vaker noemen omdat hij een belangrijke leraar Hebreeuws was die in verscheidene plaatsen gewoond en gewerkt heeft.²⁵ Toen Capito Hebreeuws leerde kwam hij in contact met Pellicanus en via hem met Sebastian Münster. Capito beschikte uiteindelijk over een voortreffelijke kennis van de Hebreeuwse taal. Nadat hij in 1515 gepromoveerd was in Freiburg werd hij predikant van de Münster in Bazel en eveneens docent aan de universiteit. Erasmus die zelf geen Hebreeuws kende, nodigde hem uit om mee te werken aan de uitgave van zijn *Novum Instrumentum* (Bazel 1516) met het oog op de Hebreeuwse namen. Samen met Pellicanus en Sebastian Münster verzorgde Capito een Hebreeuwse uitgave van de Psalmen die ook een korte

²² Zie Price, *Johannes Reuchlin and the Campaign to Destroy Jewish Books*, 77-78.

²³ *In septem psalmos poenitentiales hebraicos interpretatio*, Tübingen 1512.

²⁴ *De accentibus et orthographia linguae Hebraicae*, Hagenau 1518.

²⁵ Zie over Matthäus Adrianus: Geiger, *Das Studium der Hebräischen Sprache*, 41-48.